

CHRISTOPH MARKSCHIES
GNOZA I KRŠĆANSTVO

S njemačkoga preveo Alen Kristić

EX LIBRIS

BIBLIOTEKA ECUMENICA
Izdavač EX LIBRIS, Rijeka 2013.
Za izdavača ŽELJKO MEĐIMOREC

Urednik ZORAN GROZĐANOV
Lektura ŽELJKO IVANKOVIĆ
Dizajn DAMIR BRALIĆ
Prijelom DORA BILANDŽIĆ

© Berlin University Press, Berlin 2009.
© za prijevod, Traduki 2012.

Objavlivanje ovog djela omogućeno je uz potporu literarne mreže TRADUKI, čiji su članovi Savezno ministarstvo za europske i međunarodne poslove Republike Austrije, Ministarstvo vanjskih poslova Savezne Republike Njemačke, Švicarska zaklada za kulturu Pro Helvetia, KulturKontakt Austria, Goethe-Institut, Javna agencija za knjigo Republike Slovenije JAK, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Resor za kulturu Vlade Kneževine Liechtenstein, Zaklada za kulturu Liechtenstein i Zaklada S. Fischer.

traduki ^T

SADRŽAJ

Uvod, 9

I. KRŠĆANSKA FILOZOFIJA RELIGIJE ILI PRETKRŠĆANSKA ANTIČKA RELIGIJA: ŠTO JE TO GNOZA?, 19

1. Neupotrebljivost konsenzusa iz Messine
2. O reintegraciji gnoze u povijest Crkve i teologije drugog stoljeća
3. Valentinijanska gnoza u okviru povijesti Crkve i teologije drugog stoljeća
4. Zaključne napomene

II. RELIGIJSKI PLURALIZAM I ANTIČKO KRŠĆANSTVO – NOVO TUMAČENJE GNOZE, 43

1. 'Pluralizam' u sadašnjosti
2. 'Pluralizam' u antici carskog razdoblja
 - 2.1. Pluralizam u poganskoj antici carskog razdoblja
 - 2.2. Pluralizam u kršćanstvu carskog razdoblja
 - 2.3. Pluralizam u kršćanskoj gnozi carskog razdoblja
3. Kršćanstvo i pluralizam – nekoliko zaključnih zapažanja

III. KOJU FUNKCIJU IMA MIT U GNOСТИČKIM SUSTAVIMA? ILI NEUSPJELI MISAONI POKUŠAJ NA TEMU 'SPASENJE I POVIJEST', 67

1. Opaske o promjenjivosti mita i odgovarajućim institucijama u rimskom carskom razdoblju
2. Opaske o funkciji mita u gnostičkim tekstovima
3. Neuspjeli misaoni pokušaj?

IV. GNOSTIČKE I DRUGE SLIKOVNICE U ANTICI, 95

1. Takozvani 'Ofitski dijagram'
2. Takozvana 'Prva knjiga o Jeûu'
3. Manijeva 'Slikovnica'

V. HANS LEISEGANG I MODERNO ISTRAŽIVANJE GNOZE, 137

1. Prilozi Hansa Leiseganga o istraživanju gnoze i njihovo suvremeno djelovanje
2. Prilozi Hansa Leiseganga o istraživanju gnoze u svjetlu današnjih rasprava
3. Poticaji Hansa Leiseganga za istraživanje gnoze

Izvori slika, 153

Kazalo izvora, 155

Osobno kazalo antičkih autora, 157

Osobno kazalo modernih autora, 159

Podaci o autoru, 161

Zahvala prevoditelja, 163

Onima, koji su me u Tübingenu naučili čitati

U V O D

Moje bavljenje onim antičkim pokretom, koji se grčkom riječju za 'spoznaju' i danas naziva 'gnozom', započelo je već za vrijeme studija u Tübingenu osamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Jedna je sveučilišna profesorica držala kolegij tijekom kojeg je vrlo temeljito analizirala djelomično veoma kaotične antičke tekstove, koji izvještavaju o tom pokretu ili od njega samog potječu, postavljajući pitanje o slojevima književnog razvoja i prilažujući paralele iz religijske kao i filozofijske okoline. Taj je temeljit postupak razočarao neke studente i prekinuo pohađanje kolegija. Očito su se nadali ezoterijskim¹ mudrostima o Bogu i svijetu, jednoj vrsti kršćanstva za napredne. Mene je pokret počeo fascinirati, jer sam shvatio da će se tek morati razjasniti krajnje temeljna pitanja: U to je vrijeme nedostajala (a nedostaje još i danas u velikoj mjeri) povijest književnosti antičkog pokreta spoznaje, koja će različite spise pokreta precizno datirati, a izvještaje njegovih kritičara povezati s autentičnim tekstovima. No, budući da nedostaje temeljna povijest književnosti, jednako tako u mnogim točkama ostaje još nerazjašnjeno kako bi se taj pokret mogao točno predočiti. Primjerice, sasvim je prijeporno je li se doista sastojao iz tako mnogo 'škola', dakle iz parcijalnih pokreta, kako bi nas htjeli uvjeriti njegovi antički kritičari i neki suvremeni istraživači. Na koncu kolegija ta me je sveučilišna

9

Uvod

¹ Ezoterijsko je nešto tajno odnosno skriveno, pa je u tome smislu ezoterija 'tajna nauka' koju su stari filozofi povjerali samo manjem krugu svojih 'posvećenih' učenika. (nap. prev.)

profesorica upitala² zar ne želim napisati disertaciju i razjasniti odnos između pokreta 'spoznaj' i antičkog platonizma – na kraju krajeva, u velika je prijeporna istraživačka pitanja spadalo i spada i to treba li pokret smatrati više filozofijom religije ili samostojnom religijom, koja se strogo razlikuje od filozofije. Budući da sam se tada nalazio neposredno pred ispitima, ponudu sam smatrao zanimljivom, pristao sam i odmah se dao na pisanje ekspozea za predloženu monografiju. Da skratim, doktorirao sam, istina, oko tri godine poslije svojih ispita, ali ne na temelju planirane monografije, jer je do današnjeg dana još nisam napisao. Još uvijek radim na njezinim pretpostavkama, i to već preko dvadeset godina.

Za svoju sam disertaciju izabrao relativno pregledan korpus izvora, jedanaest fragmenata vođe jedne od škola pokreta, teologa Valentina iz grada Rima, kojeg su u ono vrijeme mnogi (a neki još i danas) smatrali utemeljiteljem 'valentinijanske gnoze', glavnog ogranka antičkog pokreta 'spoznaj'.³ Jedanaest malih tekstova, o kojima najčešće u polemičkom kontekstu izvještavaju antički kršćanski teolozi, koji su se sa 'spoznajom' sučeljavali više ili manje kritički, nastojao sam razumjeti iz njih, a ne odmah polazeći od tekstova vjerojatnih učenika. Na taj se način ukazao – zapravo sasvim trivijalno – samostojan profil učitelja, kojeg su njegovi uče-

2 Polazeći od svojih vlastitih objavljenih djela: L. Abramowski, *Notizen zur Hypostase der Archonten* (izd. Bullard), ZNW 67, 1976, str. 280–285; Ista, *Ein gnostischer Logos-theologe. Umfang und Redaktor des gnostischen Sonderguts in Hippolyts 'Widerlegung aller Häresien'*, u: Ista, *Drei christologische Untersuchungen*, BZNW 45, Berlin/New York 1981, str. 18–62; Ista, *Nag Hammadi 8,1 'Zostrianus', das Anonymum Brucianum, Plotin Enn. 2,9 (33)*, u: H.-D. Blume i F. Mann (ur.), *Platonismus und Christentum*, FS für Heinrich Dörrie, JbAC Ergbd. 10, Münster 1983, str. 1–10; Ista, *Marius Victorinus, Porphyrius und die römischen Gnostiker*, ZNW 74, 1983, str. 108–128; Ista, *Female Figures in the Gnostic Sondergut in Hippolytus's Refutatio*, u: K. L. King (ur.), *Images of the Feminine in Gnosticism, Studies in Antiquity & Christianity*, Philadelphia 1988, str. 136–152; Ista, *Nicänismus und Gnosis im Rom des Bischofs Liberius. Der Fall des Marius Victorinus*, ZAC 8, 2005, str. 513–566; Ista, *'Audi, ut dico'. Literarische Beobachtungen und chronologischen Erwägungen zu Marius Victorinus und den 'platonisierenden' Nag-Hammadi-Traktaten*, ZKG 117, 2006, str. 145–168.

3 Ch. Marksches, *Valentinus Gnosticus? Untersuchungen zur valentinianischen Gnosis, mit einem Kommentar zu den Fragmenten Valentins*, WUNT 65, Tübingen 1992.

nici slijedili samo djelomično. Tako sam povjerovao da sam naučio malo više o početku pokreta u intelektualnom miljeu dvije velike metropole Carstva, prijestolnici kulture, Aleksandriji, i prijestolnici uprave, Rimu. U isto se vrijeme sretno poklopilo da je u gostima u Tübingenu bio jedan od izdavača velikog kritičkog izdanja jednog od najvažnijih tekstova 'spoznaj', koji je bio pronađen sredinom prošlog stoljeća u blizini egipatskog gradića Nag Hammadija, zainteresiran za kritičko raspravljanje o nacrtu njegovog izdanja.⁴ Zajedno s jednim katoličkim stručnjakom za Novi zavjet i jednim stručnjakom za koptski jezik (kasni stupanj hijeroglifskog jezika s mnogim grčkim natruhama), čitali smo i raspravljali o tekstu sačuvanom u različitim verzijama, koje jedna od druge odstupaju, a koji je u dužoj verziji naslovljen 'Tajno pismo po Ivanu'.⁵ Brzo sam shvatio da se složeni proces rasta tog spisa, koji je sačuvan u rucopisima iz četvrtog stoljeća poslije Krista, ali u svojoj jezgri potječe iz drugog stoljeća, nažalost neće moći jasno rasvijetliti pomoću odvajanja sekundarnih slojeva i njihovog jednoznačnog vremenskog određivanja. Naprotiv, tijekom čitanja 'Tajnog pisma' doima se da je gotovo svaki prepisivač po svoj prilici ponešto nadodavao i da je uz to rijetko tko pazio na sadržajnu koherenciju varijante teksta, koja je nastajala na taj način. Moja se prvobitna nada da će se preko povijesti književnosti spisa 'spoznaj' relativno brzo doći do kronologije cjelokupnog pokreta pokazala iluzijom, pa mi je postalo jasno da se za povijest pokreta moraju kombinirati različiti pristupi – historiografski model razvoja pokreta unutar i izvan jedne manjinske religije, koja se sprema postati većinskom religijom Carstva, rekonstrukcija stanja intelektualne rasprave u ranom razdoblju Carstva, diferenciran opis socijalne i obrazovne povijesti antičkog kršćanstva, naravno povijest književnosti i tako dalje.

Kad sam 1994. napustio doista plodonosan tübingenški kontekst da bih preuzeo svoje prvo profesorsko mjesto u Jeni, sretno se poklopilo da sam mogao stupati u sve bliskiji kontakt s krugom

4 Objavljeno je uskoro nakon toga: M. Waldstein i F. Wisse (ur.), *The Apocryphon of John. Synopsis of the Nag Hammadi Codices II,1; III,1; i IV,1 s BG 8502,2*, NHMS 33, Leiden u. a. 1995.

5 Naslov se možda može čitati i ovako: 'Tajno (evanđelje) po Ivanu'.

kolegica i kolega, koji se od konca šezdesetih godina, isprva još pod uvjetima starog DDR-a, sastajao u privatnim stanovima Istočnog Berlina da bi raspravljao i prevodio koptsko-gnostičke tekstove pronađene u Nag Hammadiju: Berlinska radna skupina za koptsko-gnostičke spise. Članovi tog kruga jenskog su, a potom hajdelberškog kolegu, dočekivali uvijek iznova vrlo srdačno, saslušavajući njegova gledišta i raspravljajući o njima koliko vedro toliko i angažirano.⁶ Tako sam se malo pomalo osjetio, poslije niza pojedinačnih priloga, spremnim podastrijeti sažeto formuliran cjelokupni prikaz pokreta 'spoznaje' u kojem sam čak pokušao razviti 'tipološki model' karakterističnih motiva kao i ideja, koje obilježavaju većinu varijanti fenomena, u neku ruku, koliko je to moguće, otvorenu definiciju s kojom se može raditi.⁷ Onda je, u međuvremenu, znanstvena rasprava obogaćena i konstruktivističkom varijantom prema kojoj 'gnoza' predstavlja zapravo samo trajnu konstrukciju njezinih antičkih neprijatelja i suvremenih istraživača, a mnoštvo se različitih nacrti i skupina ne smije supsumirati pod jedan jedini pojam – to jest korisna provokacija protiv slike 'gnoze', koju su često odveć snažno oblikovala novovjekovna pitanja, ali u konačnici ne predstavlja poziciju, koja će omogućiti pisanje povijesti duha i ideja u kojoj se raznoliko obilje proživljenoga života sada mora prikazati u modelima.⁸

Posljednjih sam godina pokušavao malo preciznije opisati institucionalni kontekst pokreta:⁹ teolozi, koji su sami sebe uvrštavali u 'spoznaju' ili su u pokret uvrštavani od strane svojih neprijatelja, djelovali su kao slobodni učitelji u antičkim velegradovima, okupljajući oko sebe, za naknadu ili besplatno, učenike i učenice, djelomično u kršćanskim zajednicama, djelomično dosežući izvan

6 H.-M. Schenke, *The Work of the Berliner Arbeitskreis: Past, Present, Future*, u: J. D. Turner/A. McGuire (ur.), *The Nag Hammadi Library after Fifty Years. Proceedings of the 1995 Society of Biblical Literature commemoration*, NHMS 44, Leiden u. a. 1997, str. 63–71.

7 Ch. Marksches, *Die Gnosis*, C.H. Beck Wissen in der Beck'schen Reihe 2173, München 2001 (= 22006).

8 M. A. Williams, *Rethinking 'Gnosticism'. An Argument for Dismantling a Dubious Category*, Princeton 21999.

9 Ch. Marksches, *Kaiserzeitliche christliche Theologie und ihre Institutionen. Prolegomena zu einer Geschichte der antiken christlichen Theologie*, Tübingen 2007.

njih. Jesu li od početka formirali i vlastite kućne zajednice i slavili zasebna bogoslužja, to se teško može ustanoviti; najkasnije onda kad je kršćanska Većinska crkva postajala sve kritičnija prema teologiji te skupine, iseljavali su se i u zasebne kultne zajednice, odvajajući se malo pomalo od Velike crkve. Teologiju 'spoznaje' moramo – u to sam uvjeren od moje studije o kršćanskim institucijama iz ranog razdoblja Carstva – sagledavati u kontekstu 'laboratorija' kršćanske teologije: poruku o mesiji Isusu iz Nazareta, koja potječe iz male, zabačene provincije Rimskog Carstva, pokušavalo se u najrazličitijim oblicima učiniti interkulturalno prenosivom i prikladnom za globalizirano rimsko svjetsko carstvo. Teolozi 'spoznaje' znali su da će novo učenje u velegradovima biti konkurentno samo onda kad poput filozofa budu nudili teoriju svega u kojoj će se također govoriti o početku i kraju svijeta, o usudu i određenju čovjeka. Konkurentni će biti samo ako u antičkom židovstvu snažno kontekstualiziranu poruku i njezine tradicionalne mitologije budu mogli učiniti razumljivim za ljude najrazličitijih miljea, dakle transparentnim za veliku teoriju, koja će biti u stanju izdržati uspoređivanje s drugim velikim teorijama iz filozofije i religije. Znamo da poslije gotovo stotinu godina takvog teoretiziranja predstavnici drugih velikih teorija u Carstvu (kao primjerice platonске sveučilišne filozofije) nisu bili naročito uvjereni u teorijske ponude 'spoznaje', a jedan je filozof kao što je Plotin o 'gnozi' znao pisati vrlo kritički. No, unatoč takvom kritičkom stavu o pokretu se među obrazovanim kršćanima i poganima i dalje raspravljalo, a pokret je iz tih dviju skupina privlačio najrazličitije pristaše.

U najnovije sam se vrijeme prije svega bavio onim tekstovima 'spoznaje', koje su te skupine sastavile ili preradile da bi svome učenju pružile autoritet na religijskom trgu antike – evanđeljima, pripovijestima o djelima apostola i njihovim poslanicama, kao i apokaliptima.¹⁰ Maloprije spomenuti 'Tajni spis po Ivanu' ubraja se u te spise, ali i različiti tekstovi iz već spomenute skupine tekstova koji su pronađeni u Nag Hammadiju. Naročito to područje

10 Ch. Marksches, *Hauptleitung*, u: Isti/J. Schröter (ur.), *Antike christliche Apokryphen in deutscher Übersetzung*, 7. Auflage der von Edgar Henneke begründeten und von Wilhelm Schneemelcher fortgeführten Sammlung der neutestamentlichen Apokryphen, 1. Bd., Evangelien und Verwandtes, Tübingen 2009, str. 1–180.

uvijek iznova izaziva pozornost, jer se u velikim sanducima s blagom europskih zbirki papirusa s njihovim veoma često još uvijek neizvađenim dragocjenostima iznenada pojavi 'nepoznato Berlinsko evanđelje' ili se u nekom njujorškom bankovnom trezoru pronađe (prilično fragmentarno) 'Judino evanđelje', koje je pod gotovo kriminalnim okolnostima prokrijumčareno iz Egipta i pri tome teško oštećeno.¹¹ Nedugo nakon što takvi tekstualni nalazi dospiju u javnost, izgleda kao da se iznova mora napisati cjelokupna povijest antičkog kršćanstva, jer se sada konačno na vidjelo mogu iznijeti tekstovi i skupine, koje je potisnula Velika crkva. To se onda tako, doduše, uvijek iznova može čitati u novinama, ali je istina mnogo banalnija. Da je u krugovima 'spoznaje' postojalo 'Judino evanđelje', to se odavno znalo – o tome je izvijestio jedan od najoštrijih neprijatelja, jedan lionski biskup iz carskog razdoblja. No, sada se mora pažljivo ispitati je li to 'Judino evanđelje' iz četvrtog stoljeća, koje se nalazi pred nama, velikim dijelom identično sa istoimenim tekstom, s kojim je bio upoznat taj biskup iz drugog stoljeća, ili je poput drugih gnostičkih tekstova također uvijek iznova mijenjano i proširivano kao 'živa literatura'. U prilog potonjem gledištu govori mnogo toga, jer tekst polemizira protiv oblika bogoslužja, koji je bio uobičajen u Carskoj crkvi kasne antike, a ne protiv skromnih kućnih bogoslužja iz ranog razdoblja prvih triju stoljeća. Onaj tko je u globaliziranom antičkom svijetu želio nešto vrijediti i morao nešto posredovati, taj je trebao važne autoritete, mudrace s Istoka i učenjake sa Zapada. Stoga ne iznenađuje da je pokret 'spoznaje' za sebe koristio apostole kao što je Ivan, učenike apostola i učenike tih apostolskih učenika, sastavljao lance učeništva, kao što je to bilo uobičajeno kod filozofa, i trgovao tekstovima u ime tih poštovanih utemeljitelja i učitelja. Dakako, u to jesu li 'Tajnim pismom po Ivanu' i drugim tekstovima doista željeli zamijeniti evanđelja i druge spise kršćanske Biblije, jesu li pokušavali sastaviti vlastitu 'Bibliju heretika', može se prilično sumnjati: spise, koji su kružili u Velikoj crkvi, nadopunjavali su novim, javne spise kršćanstva tajnim (ili

11 J. Brankaer/H.-G. Bethge (ur.), *Codex Tchacos. Texte und Analysen*, TU 161, Berlin/New York 2007.

takvim, koji su u svakom slučaju bili okruženi nimbusom¹² tajnoga). U tim se spisima često pripovijeda o tome da je Krist poslije svog uskrsnuća započeo s pravim učenjem za upućene, pa je to učenje potom prenošeno. Naravno, poslijeuskrsno učenje Uskrsloga nadopunjuje ono što je govorio za života u Galileji i Jeruzalemu. To se ne želi izmijeniti nego maksimalno nadmašiti. Pokret 'spoznaje' pruža – takvi tekstovi to čine sasvim razgovijetnim – 'kršćanstvo višeg reda', kršćanstvo za naročito nadarene – pa u tom pogledu već u antici tijekom njegove interpretacije i ocjene nastaju svi oni problemi, koji će se pojaviti i u novom vijeku tijekom interpretacije i ocjene usporedivih fenomena, primjerice antropozofije.¹³

Posla za sljedeće godine ima dovoljno. Izvori još uvijek čekaju na svoje tumačenje: u Berlinu već oko pedeset godina postoji ne samo spomenuta Berlinska radna skupina, sad već u trećoj generaciji i ne više ograničena samo na Berlin. U Berlinsko-brandenburškoj akademiji znanosti, u Državnoj biblioteci pri Berlinskoj zakladi pruskog kulturnog nasljeđa i u Državnim muzejima čuvaju se osim toga tekstovi i predmeti, koji su pronađeni tijekom ukupno četiri ekspedicije u Istočnom Turkmenistanu na početku prošlog stoljeća i u to se vrijeme otamo smjeli ponijeti u Berlin. Riječ je o oko četrdeset tisuća tekstualnih fragmenata, napose iz Oaze Turfan na putu svile (danas se nalazi u kineskoj autonomnoj regiji Xinjiang). No, u materijalu iz velikog nalaza iz Turfana, prikladnom za religijsko-povijesno vrednovanje, ne nalaze se samo svjedočanstva o budističkoj i kršćanskoj religiji nego i svjedočanstva o posljednjem kasnoantičkom razvoju pokreta 'spoznaje', maniheizmu: Perzijanac Mani, koji je živio u trećem stoljeću s onu stranu granica Rimskog Carstva, konstruirao je oblik 'spoznaje', kojemu je prije svega bilo

12 Nimbus (lat. nimbus) doslovno znači taman oblak iz kojeg pada kiša, a u prenesenom značenju, kao što je to slučaj na ovom mjestu, nepristupačnost, nedostižnost, pa i tajnovitost. (nap. prev.)

13 Iz tog je razloga berlinski biskup Otto Dibelius (1880–1967), koji je doktorirao o gnozi kod Harnacka, teologa Valentina iz grada Rima i nazvao 'Rittelmeyerom Stare crkve' po utemeljitelju antropozofijske kršćanske zajednice, Friedrichu Rittelmeyeru (1872–1938): O. Dibelius, *Ein Christ ist immer im Dienst. Erlebnisse und Erfahrungen in einer Zeitenwende*, Stuttgart 1961, str. 58.

svojestveno prihvaćanje kršćanskih, ali isto tako budističkih i zoroastrijskih elemenata, pa je u tom pogledu bio u stanju prilagoditi se u obliku 'mutanata' najrazličitijim religijama, ali isto tako političkim i religijskim prilikama unutar i izvan Carstva. Maniheizam se u skladu s tim proširio u mnogobrojne zemlje antičkog svijeta (na Zapad do Rima i sjeverne Afrike; na Istok do istočne obale Kine), a od konca osmog stoljeća do sredine devetog bio je čak državna religija u Ujgurskom Carstvu u čiju se državnu teritoriju ubrajala Oaza Turfan. Potiskivan progonima i ratovima, kao živa religija nestao je u potpunosti tek u visokom srednjem vijeku. U Berlinu se čuvaju bezbrojni, još uvijek necjeloviti fragmenti na najrazličitijim jezicima (primjerice na staroturkom, srednjoiranskom, sgodijskom i sirijskom), koji su vrijedni daljnjeg rada, jer nam svjedoče o napetoj preobrazbi 'spoznaje' u uvjetima puta svile. – Druga velika skupina tekstova iz tridesetih godina prošlog stoljeća, koja je otkrivena u Medinet Madiju u jugozapadnom Fayyumu u Egiptu, iz financijskih se razlogâ svojedobno nije mogla u cijelosti nabaviti za Berlin.¹⁴ Dok su dijelovi kupljeni za Dublin sačuvani i dostupni za istraživanje, berlinski je fond, nekoć premješten u bivši Sovjetski Savez, samo djelomično vraćen. Znamenja postaju sve brojnija otkako je sačuvana i može se učiniti pristupačnom primjerice izgubljena 'Knjiga Manijevih poslanica', tako da se sljedećih godina treba nadati ne samo poticajnim novim otkrićima o antičkom pokretu 'spoznaje' nego i definitivnom tumačenju velikih novih otkrića iz prošlog stoljeća. Pri tome se istodobno može očekivati da će precizniji opis stanja pronađenih tekstova u spomenutim oazama (s uzbudljivim se tekstovima nedavno pridružila i Oaza Dakhleh oko pet stotina kilometara jugozapadno od Kaira) ujedno pomoći i boljem rasvjetljavanju socijalne povijesti pokreta.¹⁵

14 J. M. Robinson, *The Fate of the Manichaean Codices of Medinet Madi 1929–1989*, u: G. Wießner i H.-J. Klimkeit (ur.), *Studia Manichaica. 2. Internationaler Kongreß zum Manichäismus*, 6.–10. August 1989 St. Augustin / Bonn, StOr 23, Wiesbaden 1992, str. 19–62 ili Ch. Marksches, *Carl Schmidt und kein Ende. Aus großer Zeit der Koptologie an der Berliner Akademie und der Theologischen Fakultät der Universität*, u: ZAC 13, 2009, str. (5–28) 16–20.

15 Usp. npr. I. Gardner, *The Manichaean Community at Kellis*, u: P. Mirecki i J. BeDuhn (ur.), *Emerging from Darkness to Light. Studies in the Recovery of Manichaean Sources*, NHMS 43, Leiden u. a. 1977, str. 161–175.

S obzirom na brojne zadaće, koje se još nalaze pred nama u pogledu istraživanja 'spoznaje', i ova mala zbirka može pružiti samo privremeni izvještaj i posvjedočiti o vlastitim putovima u procesu učenja. U njoj sam se odlučio objaviti nekoliko općerazumljivih priloga iz posljednjih godina, koji fenomen antičke 'gnoze' žele prikazati u bitnim crtama s obzirom na obuhvatnije kontekste s kojima je povezana. Na primjeru filozofa Hansa Leiseganga, koji je poučavao u Jeni i Berlinu, treba postati jasno da svaka slika 'gnoze' živi od vrlo specifičnih pretpostavki; pogled na ilustracije knjiga pokreta podupire na ovom mjestu podastrto lokaliziranje tog fenomena u jedan određeni obrazovno-sociološki kontekst. Pravo na potanka sučeljavanja s prigovorima i nužne nadopune zadržava svezak sa stručnoznanstvenim priložima u pravom smislu riječi koji bih želio uskoro priložiti. Onaj tko bude primijetio da u ovom svesku nema priloga o mitološki snažnije usmjerenoj gnozi (a o tome usp. niže, str. 83–112) i onome komu na ovom mjestu predočena 'gnoza' bude portretirana odveć kao filozofija, iako su se antički filozofi kao što je Plotin dakako borili protiv te uzurpacije filozofijskih pojmova i metoda, toga upućujem na nekoliko pasusa mog malog cjelokupnog prikaza:¹⁶ te snažno mitološke i k tomu pomalo kaotične spise, koji se ionako teško mogu datirati, kao prvo smatram nesumnjivo kasnijim od gnostičkih tekstova, koji se pretežno obrađuju u ovom svesku i mogu se jasno datirati u drugo i treće stoljeće. No, kao drugo, uvjeren sam u to da je prije riječ o sekundarnim 'zapuštenostima' ['Verwilderungen'] nego o 'zapušenim izvornim verzijama' ['wilden Urfassungen'] gnostičkih misaonih sustava razmatranih na ovom mjestu, pa se iz tog razloga ovdje u svim priložima ne bavim potanko tim sekundarnim zapušenostima. U prilog toj poziciji govore već sasvim jednostavne vanjske očitosti, primjerice jednoznačno datiranje skupina tekstova pronađenih tijekom prošlog stoljeća u kasnu antiku, višestruko prerađivanje tekstova koje te skupine sadržavaju te relativno jednostavna i jasna arhitektura varijanti tih tekstova koji se jednoznačno mogu datirati u rano razdoblje Carstva. Ako se u tekstovima sakupljenim na ovom mjestu na koncu uvijek iznova

16 *Die Gnosis* (kao i bilj. 6), str. 95–101.

bude primjećivalo da njihov autor povijest antičkog kršćanstva obrađuje kao evangelički teolog, čini mi se da to neće štetiti: možda se jedina zbiljski važna razlika nekog crkvenog povjesničara spram njegova kolege, takozvanog profanog povjesničara, sastoji u tome što se u njegovom slučaju odmah i od samog početka zna od čega se sastoji njegovo predrazumijevanje, pa stoga s njim može baratati jednako reflektirano kao i njegovo čitateljstvo. U svakom slučaju, ovdje prikupljena predavanja i članci žele također pokazati da istraživanje 'gnoze' kod kršćanskih teologa nije niti u boljim niti u lošijim rukama nego kod filologa i religiologa. Napokon, što se tiče često izrazito teških tekstova tog pokreta zacijelo je prije svega naprosto bitno znati čitati – to je kulturna tehnika o kojoj je prije svega riječ i tijekom studija i tijekom akademske nastave ili bi u svakom slučaju trebala biti riječ, kako je to, ne umarajući se, naglašavao jedan od mojih tübingskih učitelja, kojima posvećujem ovu knjižicu.

No, autor je trenutno kao crkveni povjesničar i teolog djelatan samo za vrijeme marginalnih sati svog dana. Da mi je za vrijeme opterećenja na dužnosti predsjednika Humboldtovog Univerziteta ponovno bilo moguće Gottfriedu Honnefelderu povjeriti jedan svezak, to ne zahvaljujem samo energiji izdavača nego i angažiranoj pomoći mog asistenta Jana Bobbea tijekom pripreme za tisak. Za to vrlo srdačno zahvaljujem i jednom i drugom. Prilozi su gotovo u cijelosti otiskani nepromijenjeni, zgodimice oprežno poboljšani, prilagođeni promijenjenom stanju u istraživanju i nadopunjeni važnom literaturom, koja se otada pojavila. Neznatno su pojednostavljeni s obzirom na vanjsku formu; korištene skraćenice pretežno odgovaraju onima iz 'Teološke enciklopedije znanstvenih pojmova' [Theologischen Realenzyklopädie] (Berlin / New York 1977–2004).

Berlin, u kolovožu 2009.
CHRISTOPH MARKSCHIES

I. KRŠĆANSKA FILOZOFIJA RELIGIJE ILI PRETKRŠĆANSKA ANTIČKA RELIGIJA: ŠTO JE TO GNOZA?¹

'Kršćanska filozofija religije ili pretkršćanska antička religija' – onaj tko makar malo poznaje istraživačku raspravu o temi 'gnoze', taj će se možda malo začuditi tom pitanju. Izgleda da po svoj prilici postavljam jedno odavno odgovoreno pitanje, dakle u boljem slučaju iz taktičkih razloga pokrećem jedno retoričko pitanje, a u goreu slučaju raspravljam o jednom zastarjelom i odavno riješenom pitanju. Jenski je filozof Hans Leisegang već 1928. u drugom izdanju 'Priručnog rječnika za teologiju i znanost o religiji' [Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft], naslovljenom 'Religija u povijesti i sadašnjosti' [Die Religion in Geschichte und Gegenwart], napisao: 'G(nozom) se u širem smislu može smatrati svaka otkupiteljska religija prema čijem se nauku otkupljenje čini ovisnim o spoznaji (γνώσις) Boga, smisla i svrhe svijeta i vlastitog života,'² a u trećem izdanju trideset godina kasnije Carsten Colpe je u jednom od svojih najranijih priloga o toj temi gnozu definirao kao 'religijski pokret kasne antike,'³ pri čemu na tom mjestu u 'kasnu antiku' očito nije ubrajao (kao većina povjesničara) razdoblje od Dioklecijanovih reformi Carstva nego i stoljeće neposredno prije i poslije promjene era. Takvo razumijevanje gnoze, kao pretkršćanske antičke religije, a koje se može prepoznati u tom članku, normirano je kao praktična definicija od strane gotovo stotinu istraživača gnoze na glasovitom Kolokviju

- 1 Preradena verzija članka *Christliche Religionsphilosophie oder vorchristliche antike Religion: Was ist Gnosis?* u: A. Franz (ur.), *Glaube – Erkenntnis – Freiheit. Herausforderungen der Gnosis in Geschichte und Gegenwart*, Paderborn 1999, str. 47–69.
- 2 H. Leisegang, *Art. Gnosis I. Religionsgeschichtlich*, RGG2 II, Tübingen 1928, str. (1272–1276) 1272.
- 3 C. Colpe, *Art. Gnosis I. Religionsgeschichtlich*, RGG3 II, Tübingen 1958, str. (1648–1652) 1649.